

Tymoteusz Zych

Więcej teorii i więcej praktyki? : kształcenie interdyscyplinarne i niedogmatyczne w programach studiów prawniczych amerykańskich uczelni

Zeszyty Prawnicze 16/1, 53-87

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

TYMOTEUSZ ZYCH

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

WIĘCEJ TEORII I WIĘCEJ PRAKTYKI? KSZTAŁCENIE
INTERDYSCYPLINARNE I NIEDOGMATYCZNE
W PROGRAMACH STUDIÓW PRAWNICZYCH
AMERYKAŃSKICH UCZELNI

*In the last analysis, the law is what the lawyers are.
And the law and the lawyers are what the law schools make them.*
Felix Frankfurter¹

Model edukacji prawniczej przyjęty w Stanach Zjednoczonych jest często przywoływany w dyskusjach o programie studiów prawniczych w Polsce. Mimo zasadniczych różnic pomiędzy systemami prawnymi obu krajów, wiele koncepcji dotyczących nauczania, które powstały na amerykańskich uczelniach, skutecznie wykorzystuje się w Polsce – dość wymienić rozwijającą się od połowy lat 90. edukację kliniczną czy symulacje postępowań sądowych. System edukacyjny zza oceanu był w polskim piśmiennictwie prawniczym przedmiotem kilku opracowań², nie każdy jednak spośród jego aspektów został poddany analizie w sposób wyczerpujący. Jedną z takich luk jest rzeczywiste znaczenie

¹ Fragment listu Felixa Frankfurtera do Juliusa Rosenwalda z 13 maja 1927 roku. Cyt. za: P. PROCTOR, *Toward Mythos and Mythology: Applying a Feminist Critique to Legal Education to Effectuate a Socialization of Both Sexes in Law School Classrooms*, «Cardozo Women's Law Journal» 10.3/2003-2004, s. 577.

² Por. m.in. F. ZOLL, *Jaka szkoła prawa?*, Kraków 2004; A. KORYBSKI, J. McCLELLAN MARSHALL, *Systemy edukacji prawniczej w Polsce i USA – próba porównania*, [w:] *Studia z historii państwa, prawa i idei. Praca dedykowana profesorowi Janowi Malajczykowi*,

kształcenia interdyscyplinarnego i przedmiotów niedogmatycznych w ramach studiów w amerykańskich *law schools*. Ponadto, podobnie jak na rodzimym gruncie, w USA od wielu dziesięcioleci toczy się debata nad pożądaną formułą studiów prawniczych. Wiele spośród jej wątków jest wartych odnotowania w kontekście dyskusji toczących się w Polsce – także ze względu na różnice w rozwiązaniach dotychczas przyjmowanych w obu systemach nauczania.

Nie ulega wątpliwości, że formuła edukacji prawniczej wywiera wpływ nie tylko na poziom profesjonalizmu usług świadczonych na rynku prawniczym czy rzetelność działania organów administracji i sądownictwa. Sposób kształcenia prawników jest także jednym z najważniejszych czynników kształtujących przemiany systemu prawnego³. W piśmiennictwie anglosaskim rozpowszechniona jest opinia, że odrębności w modelu edukacyjnym pomiędzy Anglią i większością państw Europy kontynentalnej i zasadniczo różna rola uniwersyteckich wydziałów prawa były jedną z głównych przesłanek wyodrębnienia się kultur *common law* i *civil law*⁴.

Obecnie, w dobie pogłębiającej się konwergencji systemów prawnych, z którą wiąże się nie tylko przenikanie szeregu instytucji anglosaskiego prawa materialnego do rodzimego porządku prawnego, ale też upodabnianie się rozwiązań ogólnosystemowych, wydaje się wskazana wnikliwa analiza doświadczeń amerykańskich w dziedzinie edukacji.

red. A. KOROBOWICZ, H. OLSZEWSKI, Lublin 1997, s. 186-196; R. TOKARCZYK, *Prawo amerykańskie*, Warszawa 2009, s. 338-355.

³ Nieprzypadkowo znaczna część książek, które wywarły największy wpływ na rozwój *common law*, służyła jako podręczniki dla adeptów prawa. Autorzy wielu z nich zwracali uwagę na tę zależność (por. m.in. W. BLACKSTONE, *Commentaries on The Laws of England in Four Books*, I, Philadelphia 1893, s. 6-37; K.N. LLEWELYN, *The Bramble Bush: on our Law and It's Study*, New York 1960, s. 105-124).

⁴ Było to też bez wątpienia przesłanką wyodrębnienia się odrębnego, amerykańskiego modelu *common law* (por. R. STEVENS, *Law school: Legal Education in America from the 1850s to the 1980s*, Chapel Hill 1983, w szczególności s. 20-34). W tym miejscu warto odnotować, że zbliżona teza pojawia się w kontekście prawa staropolskiego, które – co jest ewenementem w skali Europy – nie było wykładane na uniwersytetach, ale, podobnie jak w Anglii, nauczane przez praktyków. W przedrozbiorowej Koronie, tak jak Anglii, nie przeprowadzono szerszej recepcji prawa rzymskiego (S. GRODZISKI, *Z dziejów staropolskiej kultury prawnej*, Kraków 2004, s. 166-167).

Tocząca się w Polsce od okresu międzywojennego dyskusja dotycząca modelu kształcenia prawników ma odpowiednik w USA, a przykład amerykański bywa często przywoływany podczas debat nad reformą edukacji prawniczej w naszym kraju⁵.

1. KSZTAŁCENIE INTERDYSCYPLINARNE I KSZTAŁCENIE ZAWODOWE W DZIEJACH AMERYKAŃSKIEJ EDUKACJI PRAWNICZEJ

Dla omawianej problematyki duże znaczenie ma proces formowania się w perspektywie historycznej istniejącego obecnie w USA systemu edukacji prawniczej. Zostanie on przedstawiony pokrótce, ze szczególnym uwzględnieniem roli kształcenia interdyscyplinarnego i krytycznej analizy prawa.

Amerykański system edukacji prawniczej, podobnie jak całościowy porządek prawnego, ma źródła w Anglii. To tam w 1292 r. na mocy edyktu króla Edwarda I powstał system szkolenia prawników poprzez obserwację postępowań toczących się przed sądami westminsterskimi w Londynie. Wkrótce potem program nauczania został poszerzony o prowadzone przez doświadczonych praktyków prawa wykłady, które organizowane były w miejscu zamieszkania większości studentów – *Inns of Court*⁶. Z czasem, poza wykładami, wykształciły się dwie formy nauczania. Poza okresem sesji sądów westminsterskich studenci

⁵ Przykład amerykański bywa przywoływany jako argument na rzecz nadania studiom prawniczym w Polsce charakteru *stricte* zawodowego. Wiktor Osiatyński dowodził np., że w Stanach Zjednoczonych „studenci nie tracą czasu na analizy myśli prawniczej”, więc „tym bardziej w Polsce nas na to nie stać” (IDEM, *Czy prawnik musi być uczonym?*, [w:] *Humanizacja zawodów prawniczych a nauczanie akademickie*, Warszawa 2003, s. 67-71).

⁶ Na ten temat m.in. J.H. BAKER, *The Third University of England: Inns of Court and the Common-law Tradition*, Ann Arbor 1990; D. MAXWELL-FYFE, *The Inns of Court and their Impact on the Legal Profession in England*, «Southwestern Law Journal» 4/1950, s. 393-395; F. POLLOCK, *The Origins of the Inns of Court*, «Law Quarterly Review» 163/1932, s. 165-168; A-H. CHROUST, *The Beginning, Flourishing and Decline of the Inns of Court*, «Vanderbilt Law Review» 10/1963, s. 88-92; R.M. STEIN, *The Path*

uczestniczyli w symulacjach rozpraw sądowych – *bolts* oraz *moots*⁷. Byli też zobligowani do udziału w odczytach, podczas których przedstawiano rozstrzygnięcia w najważniejszych sprawach w dziejach *common law*. Po zakończeniu odczytu prowadzący (*reader*) rozpoczynał dyskusję z udziałem studentów. Gdy sądy procedowały, wieczorami studenci wraz z nauczycielami dyskutowali o problemach prawnych, którymi sądy zajmowały się w ciągu dnia. Ponieważ w codziennym działaniu *Inns of Court* uczestniczyli także aktywni prawnicy, w tym sędziowie, stały się one głównym miejscem rozwoju doktryny *common law* czasów średniowiecza oraz pierwszych wieków nowożytności⁸.

Charakterystyczna dla Anglii była rola tamtejszych uniwersytetów w edukacji prawniczej. W Oxfordzie i Cambridge wykładano co prawda prawo, ale ograniczając się wyłącznie do prawa kanonicznego i rzymskiego. Angielskiemu *common law* aż do XVIII w. nie poświęcano na płaszczyźnie akademickiej żadnej uwagi⁹. Ukończenie studiów uniwersyteckich nie było wymogiem uzyskania dostępu do zawodów

of Legal Education from Edward I to Langdell: a History of Insular Reaction, «Chicago-Kent Law Review» 57.2/1981, s. 430.

⁷ Por. F. POLLOCK, *op. cit.*, s. 65-66; A-H. CHROUST, *op. cit.*, s. 79-88; W.R. PREST, *The Learning Exercises at the Inns of Court 1590-1640*, «The Journal of the Society of the Public Teachers of Law» 9.3/1966-1967, s. 301-313; R.M. STEIN, *op. cit.*, s. 430-431.

⁸ F. POLLOCK, *op. cit.*, s. 66-68; A-H. CHROUST, *op. cit.*, s. 88-95; R.M. STEIN, *op. cit.*, s. 431-432. Edukacja odbywająca się w *Inns of Court* obejmowała tylko jeden z zawodów prawniczych, *barristers*. Rozmiary i charakter niniejszego artykułu nie pozwalają na rozwinięcie problematyki dostępu do zawodu *solicitors* (prawników występujących przed Sądem Kanclerskim) i *attorneys* (pełnomocników sądowych z bardzo ograniczonym umocowaniem). Por. m.in. A-H. CHROUST, *op. cit.*, s. 95-100.

⁹ Przełomowym momentem dla uznania *common law* za wartościowy przedmiot badań akademickich był cykl wykładów ogłoszonych na Oxfordzie w 1753 r. przez Williama Blackstone'a. Mimo ogromnego wpływu, jaki prace Blackstone'a wywarły na naukę prawa w systemie *common law*, jego następcy na katedrze w Oxfordzie nie podjęli prób kontynuowania prowadzonych przez niego badań. Prawo angielskie stało się przedmiotem studiów w Oxfordzie dopiero w 1871 r., a w Cambridge w 1873 r. (R.M. STEIN, *op. cit.*, s. 436).

prawniczych. Ten stan rzeczy nie budził większych kontrowersji w pa-lestrze, która stopniowo stawała się środowiskiem ekskluzywnym¹⁰.

To właśnie szereg ograniczeń w dostępie do zawodów prawniczych, tym bardziej dotkliwy dla mieszkańców Ameryki, że wielka część pracujących tam prawników wykształcona była w Anglii i utożsamiała się z koroną, oraz stopniowy upadek poziomu nauczania w *Inns of Court* (dostrzegany też przez samych Anglików)¹¹ były jednymi z najważniejszych czynników, które zdecydowały, że w dawnych amerykańskich koloniach po ogłoszeniu ich niepodległości wykształcił się stopniowo model edukacji prawniczej wyraźnie odmienny od brytyjskiego. Jego charakterystyczną cechą było długie współistnienie ze sobą szkół prowadzonych przez praktyków (*proprietary schools*) i powstających z czasem uniwersyteckich wydziałów prawa. Na kształt współczesnej edukacji prawniczej w USA miały wpływ obie te formuły nauczania, chociaż instytucjonalnie współczesne *law schools* wywodzą się z dawnego kształcenia uniwersyteckiego.

Ze względu na opisane okoliczności oraz *exodus* dotychczas pracujących w Stanach Zjednoczonych prawników do Wielkiej Brytanii po 1776 r. brak było w rodzącym się państwie charakterystycznych dla Anglii zastrzeżeń wobec kształcenia przyszłych praktyków prawa na uczelniach wyższych. Długo jednak uzyskanie dyplomu ukończenia

¹⁰ Podkreśla się wręcz, że począwszy od późnego średniowiecza następowała w Anglii swoista sakralizacja sfery prawnej. Fizycznym jej przejawem była właśnie *bar* – przegroda na sali sądowej, oddzielająca widzów i strony od przestrzeni, w której mogli się znajdować tylko sędzia i prawnicy (szerzej B. HOLLANDER, *The English Bar, a Priesthood; the Tribute of an American Lawyer*, London 1964, *passim*).

¹¹ James Derriman podaje w pracy opisującej dzieje obyczajowości angielskich prawników, że w czasach Blackstone’a, aby zostać prawnikiem, teoretycznie nie było trzeba przeczytać nawet jednej strony tekstu. Jedynym formalnym wymogiem stawianym adeptom prawa był regularny udział w posiłkach podawanych w ramach ich kursu (J. DERRIMAN, *Pageantry of Law*, London 1955, s. 19-20). Od II połowy XVII w. *Inns of Court* stawały się raczej rodzajem klubu towarzyskiego niż instytucją edukacyjną z prawdziwego zdarzenia (B.J. MOLINE, *Early American Legal Education*, «Washburn Law Journal» 42.4/2002-2003, s. 792).

studiów nie stanowiło formalnego wymogu, koniecznego, aby wykonywać zawód adwokata¹².

Pierwszym amerykańskim profesorem prawa został w 1779 r. George Wythe, znany prawnik, a wcześniej nauczyciel Thomasa Jeffersona. Objął on profesurę¹³ w College of William and Mary w stanie Wirginia, którego gubernatorem został niedługo wcześniej jego niegdysiejszy uczeń. W swoim nauczaniu posługiwał się metodą wykładu, prowadził symulacje rozpraw sądowych i symulacje prac legislacyjnych¹⁴. Wkrótce potem powstały w USA kolejne prawnicze stanowiska profesorskie, a niewiele później także pierwsze uniwersyteckie *law schools*. Ich wspólną cechą był szeroki program studiów, znacznie wykraczający poza prawniczą dogmatykę. Najdalej w kierunku studiów interdyscyplinarnych poszedł David Hoffman, który objął profesurę w University of Maryland w 1816 r. Założenia proponowanego programu studiów wyłożył w wydanej w tym samym roku broszurze *A Course of Study, Respectfully Adressed to the Students of Law in the United States*. Poddając ostrej krytyce stosowaną wówczas powszechnie metodę pamięciową, polegającą na powtarza-

¹² Ze względu na federalny charakter państwa i pozostawienie kwestii określenia reguł dostępu do zawodów prawniczych w zakresie ustawodawstwa stanowego, proces wprowadzania w Ameryce formalnych warunków przynależności do adwokatury postępował bardzo nierównomiernie. Tak np. w Nowym Jorku już w okresie kolonialnym zdefiniowano w sposób ścisły przesłanki, których spełnienie było konieczne, by zostać wpisanym na listę adwokatów (ulegały one dynamicznym zmianom – przykładowo w 1756 r. za wymóg uznano uzyskanie dyplomu ukończenia czteroletnich studiów w *college'u* i 5 lat praktyki, co już 1758 r. zostało zastąpione dwuletnią nauką w *college'u* i trzema latami praktyki) (R.M. STEIN, *op. cit.*, s. 439). Tymczasem w Płn. Dakocie jeszcze w latach 50. XIX w. do reprezentacji przed sądem był uprawniony każdy obywatel. Generalnie, czym dalej na zachód Stanów Zjednoczonych, tym niższe były wymagania stawiane przyszłym prawnikom. Prawniczego wykształcenia nie posiadał m.in. Abraham Lincoln, który właśnie drogę do zawodu poprzez praktykę doradzał młodym Amerykanom (R.M. STEIN, *op. cit.*, s. 444). Jeszcze w 1917 r. żaden amerykański stan nie wymagał ukończenia *law school* jako warunku koniecznego przystąpienia do *bar examination*, pozostawiając alternatywę w postaci możliwości wykazania stażu praktyki (R.B. STEVENS, *op. cit.*, s. 99-101).

¹³ Dziedzina, którą miał się zajmować Wythe, została wówczas określona jako *Law and politicks*.

¹⁴ B.J. MOLINE, *op. cit.*, s. 793.

niu brzmienia precedensów, postulował on podejście analityczne do prawa¹⁵. Zwraçał uwagę na potrzebę edukacji interdyscyplinarnej – jak pisał, „by osiągnąć prawdziwą biegłość w prawie, trzeba (...) uzyskać biegłość w wielu dziedzinach wiedzy, a z każdą przynajmniej nieco się zaznajomić”¹⁶. W związku z tym w programie studiów prawniczych uwzględnił jako przedmioty obowiązkowe, obok zagadnień dogmatycznych, m.in. filozofię moralną i polityczną, ekonomię polityczną, historię prawa czy prawo rzymskie¹⁷. Mimo pozytywnej oceny, z jaką spotkał się w środowisku prawniczym ten projekt, zakończył się on rynkowym fiaskiem i po kilkunastu latach działalności prowadzona przez Hoffmana szkoła prawa została zamknięta z powodu braku chętnych¹⁸.

Na drugim biegunie amerykańskiej edukacji prawniczej znajdowały się szkoły prawa prowadzone przez praktykujących prawników. Już w okresie przed ogłoszeniem niepodległości przez USA odbycie kilkuletniej praktyki zawodowej (*clerkship*) było w wielu koloniach warunkiem dopuszczenia do zawodu adwokata. Ponieważ nie ustalono limitu praktykantów, jakich mógł przyjąć jeden patron, z czasem obok kancelarii zaczęły wyrastać szkoły, kształcące nawet kilkudziesięciu studentów. Zdarzali się prawnicy, którzy zupełnie zarzucali swoje bieżące obowiązki zawodowe na rzecz zaangażowania w edukację. Wykłady w *proprietary schools* były skoncentrowane na analizie i pamięciowym opanowaniu przepisów prawa stanowionego i precedensów. Najlepsze z tych szkół cieszyły się olbrzymią jak na owe czasy popularnością – jak choćby słynna Litchfield Law School w Connecticut, która do swojego

¹⁵ D. HOFFMAN, *A Course of Study, Respectfully Adressed to the Students of Law in the United States*, Baltimore 1817, s. 5-24.

¹⁶ Ibidem, s. 5.

¹⁷ Ibidem, s. 26. Program każdego z wymienionych przedmiotów był zakrojony szeroko. Tak np. kurs filozofii politycznej obejmował lekturę i analizę kilkudziesięciu klasycznych dzieł, począwszy od Biblii, poprzez Arystotelesa, Ksenofonta czy Cyserona, a skończywszy na pracach A. Smitha i J. Bentham. Poza podstawowym programem Hoffman proponował także wzbogacenie studiów prawniczych o szereg przedmiotów dodatkowych, w tym retorykę i historię (D. HOFFMAN, *op. cit.*, s. 26-31).

¹⁸ R. STEVENS, *op. cit.*, s. 28.

zamknięcia w roku 1833 zdążyła wykształcić imponującą liczbę 1015 absolwentów, a wśród nich wielu wybitnych polityków i prawników¹⁹.

Można chyba zaryzykować stwierdzenie, że pierwszy okres kształtowania się edukacji prawniczej w Stanach Zjednoczonych cechowało napięcie pomiędzy pomysłem na studia prawnicze, w ramach którego prawo pojmowane było ono jako dziedzina nauki, którą należy wykładać w kontekście osiągnięć pokrewnych nauk, a koncepcją prawa jako rzemiosła. Niektórzy podsumowywali, że o ile wykładowcy prawa na uniwersytetach kształcili przyszłych polityków i legislatorów, to *proprietary schools* wykształciły kolejne pokolenie praktyków prawa²⁰.

Na obecną formułę amerykańskiej edukacji prawniczej największy wpływ miały rozwiązania przyjęte w XIX w. na Uniwersytecie Harvarda. Zatrudniony tam w 1829 r. na stanowisku profesora sędzieja Joseph Story zaczął po kilku latach wprowadzać reformy w procesie nauczania, które z biegiem czasu zostały powielone przez wszystkie amerykańskie uczelnie prawnicze. Należało do nich przeformułowanie dotychczas istniejących przedmiotów w taki sposób, że tworzyły one spójny program, a nie tylko ciąg kursów różniących się poziomem zaawansowania²¹, wprowadzenie obowiązku przedkładania przez studentów prac pisemnych²² czy przyjęcie modelu zajęć opartego na krytycznej analizie zadanych wcześniej tekstów²³. Langdell zastąpił dotychczasową metodę nauczania, polegającą na lekturze dzieł klasyków myśli prawniczej²⁴,

¹⁹ B.J. MOLINE, *op. cit.*, s. 443.

²⁰ Por. m.in. C.R. MCMANIS, *The History of First Century American Legal Education: A Revisionist Perspective*, «Washington University Law Quarterly» 59.3/1981, s. 602-608.

²¹ Wcześniej normą było wykładanie reguł prawa poprzez prezentację na zajęciach precedensów, bez uwzględnienia kryterium przedmiotowego i poziomu wiedzy prawniczej osób na różnych poziomach studiów (por. J. STORY, *The Inauguration of Author as Dane Professor of Law*, [w:] *The History of Legal Education in the United States: Commentaries and Primary Sources*, Philadelphia 1999, s. 297-317).

²² B.J. MOLINE, *op. cit.*, s. 800-801.

²³ R.M. STEIN, *op. cit.*, s. 447.

²⁴ W czasach wcześniejszych nauka prawa opierała się w USA w przeważającej mierze na lekturze kilku klasycznych opracowań dotyczących *common law*, w tym *A Commentary on Littleton* Edwarda Coke'a, a począwszy od ich wydania w latach

wykładami opartymi o kryterium przedmiotowe wprowadzającymi do poszczególnych dziedzin prawa²⁵. Szkole Story'ego udało się przy zachowaniu akademickiego charakteru osiągnąć rynkowy sukces. Niemniej, program studiów opierał się przede wszystkim na przybliżeniu studentom stanu ówczesnego *common law*, z pominięciem szerszego kształcenia interdyscyplinarnego, które charakteryzowało wiele wcześniej powstałych uniwersyteckich szkół prawa²⁶.

Kilkadziesiąt lat po śmierci Josepha Story'ego stanowisko dziekana harwardzkiej szkoły prawa objął Christopher Columbus Langdell, który zapisał się w dziejach amerykańskiej jurysprudencji jako twórca *case method* – do dnia dzisiejszego najpopularniejszej metody nauczania prawa w USA²⁷. Langdell przyjął założenie o w pełni naukowym, obiektywnym charakterze badań nad prawem²⁸. Laboratorium prawnika miała stanowić dobrze wyposażona biblioteka, której księgozbiór powinien pozwolić na oddzielenie w drodze badań „dobrego orzecznictwa” od „złego orzecznictwa”²⁹. Odbiciem tej koncepcji była przyjęta przezeń metoda dydaktyczna. W ramach *case method* student musiał odpowiadać na szereg pytań profesora, które dotyczyły treści orzeczeń sądowych. Na drodze analizy należało oddzielić od wiążącej części wyroku wywody incydentalne (*obiter dicta*) i określić na drodze wnioskowań treść *ratio decidendi*. Końcowym etapem analizy w oparciu o *case method* była ocena rozstrzygnięcia sądowego pod kątem jego słuszności i zgodności z dotychczasowym orzecznictwem³⁰. Właśnie przekonanie o możliwości ostatecznej oceny czy wyrok jest prawidłowy charakteryzowało doktrynę Langdella i odróżniało jego podejście dy-

70. XVIII w., także *The Commentaries on Laws of England* Williama Blackstone'a. Najbardziej popularną pozycją dotyczącą prawa amerykańskiego było *Commentaries on American Law* Jamesa Kenta (B.J. MOLINE, *op. cit.*, s. 799).

²⁵ R.M. STEIN, *op. cit.*, s. 447-449.

²⁶ Ibidem, s. 447-449.

²⁷ Por. B.A. KIMBALL, *The Inception of Modern Professional Education: C.C. Langdell, 1826-1906*, Chapel Hill 2009, s. 1-10.

²⁸ Langdell postulował traktowanie prawa jako jednej z nauk ścisłych (*sciences*) (B.A. KIMBALL, *op. cit.*, s. 140-141).

²⁹ Ibidem, s. 142-144.

³⁰ Ibidem, s. 146.

daktyczne od metody sokratejskiej (*socratic method*), która – w wersji stosowanej w amerykańskich szkołach prawa – nie uznawała za punkt wyjścia przekonania o możliwości konkluzywnej oceny pracy sędziego, a w kwestii ewaluacji pracy studenta opierała się na ocenie formalnej poprawności wnioskowań³¹.

Na przestrzeni następnych dziesięcioleci kolejne stany czyniły z ukończenia prawniczych studiów uniwersyteckich formalny wymóg dostępu do zawodu. W pierwszym etapie tego procesu przejawiało się to przez wprowadzanie tzw. przywileju dyplomu, który zwalniał absolwentów uczelni wyższych z obowiązku zdawania egzaminu adwokackiego (*bar examination*) albo przez odpowiednie obniżenie w odniesieniu do posiadaczy dyplomu wymaganego wymiaru praktyk, które należało odbyć przed uzyskaniem uprawnień³². Z czasem ukończenie studiów prawniczych stało się uznanym niemal w całej Ameryce warunkiem, który musieli spełnić wszyscy kandydaci przystępujący do *bar examination*³³.

Ciekawie w tym kontekście rysuje się przywoływana już teza, mówiąca o znaczącym wpływie edukacji prawniczej na budowę całości systemu prawa. W istocie, w Stanach Zjednoczonych, których ustrój prawny miał swoje źródła w tradycji angielskiego *common law*, ale w których systemie edukacyjnym stosunkowo wcześniej uwzględniono odmienne od angielskich założenia, wykształcił się system prawny wyraźnie różny od istniejącego w Anglii. Nie ulega wątpliwości, że amerykański sposób kształcenia prawników, w tym analityczne spojrzenie na prawo i uczy-nienie z bieżącego porządku prawnego przedmiotu badań naukowych,

³¹ Obie metody – langdelliańska i klasyczna sokratejska – są poddawane krytyce przez przedstawicieli współczesnej amerykańskiej jurysprudenencji. Już dawniej budziły one kontrowersje, m.in. na fali rozwoju realizmu prawniczego, który uznawał je za nieadekwatne wobec potrzeb zarówno naukowych, jak i praktycznych. Szerzej na ten temat części 4. niniejszego artykułu.

³² Por. R.B. STEVENS, *op. cit.*, s. 131-155.

³³ Do dziś istnieją nieliczne wyjątki od tej zasady – stany, które dopuszczają możliwość uczestnictwa w egzaminie adwokackim osób, które odbyły odpowiednią praktykę, a nie ukończyły *law school*. Jednym z nich jest Kalifornia (por. *Rules of the State Bar of California*, Title 4, Division 1, dostępne na stronie The State Bar of California, <http://rules.calbar.ca.gov/LinkClick.aspx?fileticket=-2KV5j0w6Cw%3d&tabid=1227>; dostęp 24 lutego 2015 r.).

miał wpływ na ukonstytuowanie się bardziej swobodnego niż w Anglii pojmowania zasady *stare decisis*. Podczas gdy w Ameryce dominującą metodą nauczania prawa stała się analiza orzeczeń sądowych i ich poprawności, w Anglii przez długi okres opierano edukację prawniczą na pamięciowym utrwalaniu treści precedensów.

Także inne cechy charakterystyczne amerykańskiego systemu prawnego, które zbliżają go do modelu prawa znanego w Europie kontynentalnej, nie pozostają bez związku ze sposobem kształcenia prawników w szkołach wyższych. Od angielskiego *common law* odróżnia Stany Zjednoczone nie tylko obowiązywanie pisemnej konstytucji, ale też obowiązywanie kodeksów, które w różnej formie zostały przyjęte we wszystkich stanach³⁴. Niektórych przedstawicieli amerykańskiej doktryny prawa prowadzi to nawet do twierdzenia, że USA nie są w ogóle państwem *common law*³⁵. System prawny Stanów Zjednoczonych wyróżnia też duża rola – tworzonych przez przedstawicieli nauki prawa – *Restatements of Law*, zbiorów opracowań orzeczeń z różnych dziedzin prawa, których geneza wiąże się z metodami analizy prawa, które były stosowane w nauczaniu w amerykańskich uniwersytetach od końca XIX wieku³⁶.

³⁴ Wszystkie amerykańskie stany przyjęły kodeksy karne, a większość także kodyfikacje procedur: cywilnej i karnej (R. TOKARCZYK, *Prawo Amerykańskie*, Warszawa 2009, s. 35-36). Materialne prawo cywilne zostało skodyfikowane tylko w części stanów, ale wszystkie wprowadziły *Uniform Commercial Code*, który ujednotwica znaczną część prawa zobowiązań (Luiziana nie stosuje przepisów dotyczących umowy sprzedaży).

³⁵ Por. m.in. A. GOODHART, *Case Law in England and America*, «Cornell Law Quarterly» 15.2/1929-1930, s. 173-174; A. SCALIA, *A Matter of Interpretation: Federal Courts and the Law*, Princeton 1997, s. 3-47.

³⁶ *Restatements of Law* to wydawane przez American Law Institute opracowania orzeczeń sądowych, przygotowywane przez czołowych przedstawicieli amerykańskiej nauki prawa i praktyki prawniczej, w których oddzielane jest – w duchu Langdella – dobre orzecznictwo od złego po to, aby zidentyfikować główne zasady i reguły każdej spośród dziedzin prawa. Zgodnie z założeniami inicjatora tego projektu, Benjamina N. Cardozo, miały one stanowić „mniej niż kodeks, ale coś więcej niż tylko naukowy traktat”. Projektując koncepcję *Restatements* pisał on, że „nie będą one miały mocy rozkazu, ale będą opierały się na szczególnym autorytecie”. Pomysłodawca *Restatements* podkreślał, że intencją projektu jest zwiększenie „pewności i jasności prawa” oraz zamiar „opisywania prawa takim, jakie jest” (B.N. CARDOZO, *The Growth of the*

2. AMERYKAŃSKA EDUKACJA PRAWNICZA DZISIAJ. ZARYS PORZĄDKU INSTYTUCJONALNEGO

W Stanach Zjednoczonych działają obecnie 205 szkół prawa akredytowanych przez Amerykańskie Stowarzyszenie Prawników – ABA (*American Bar Association*)³⁷ oraz kilkadziesiąt szkół prawa nieposiadających takiej akredytacji. Większość stanów stawia kandydatom planującym przystąpić do *bar examination* wymóg posiadania dyplomu szkoły akredytowanej przez ABA. Ta obejmująca swoim zasięgiem całą Amerykę organizacja, zrzeszająca prawników wykonujących różne zawody, odegrała istotną rolę w kształtowaniu się modelu amerykańskiej edukacji prawniczej, stopniowo podwyższając wymogi stawiane szkołom prawa w USA³⁸. Uzyskanie jej akredytacji wiąże się ze spełnieniem szeregu kryteriów programowych i organizacyjnych, które zawarte są obecnie w przyjętych przez ABA Zasadach Akredytacji Szkół Prawa

Law, New Haven 1924, s. 9). Oczywiście, wśród przyczyn wyodrębnienia się specyficznej amerykańskiej wersji *common law* wskazać można także wiele czynników, które nie wiążą się bezpośrednio ze sposobem kształcenia prawników. Niemalą rolę odegrały idee liberalne i demokratyczne – te ostatnie stanowiły ważną inspirację dla amerykańskich twórców ustroju zwłaszcza od czasów prezydentury Andrew Jacksona w latach 30. XIX w.

³⁷ W tym cztery szkoły, które posiadają akredytację tymczasową. Dane za oficjalną stronę American Bar Association: http://www.americanbar.org/groups/legal_education/resources/aba_approved_law_schools.html; dostęp 10 sierpnia 2014 r.

³⁸ System akredytacji szkół wyższych w USA różni się znacząco od tego, który funkcjonuje w większości państw europejskich. Uzyskanie akredytacji przez uczelnię czy kierunek studiów nie stanowi warunku ich działania. Niemniej, tylko akredytowane szkoły wyższe i kierunki studiów mogą się ubiegać o przyznanie funduszy ze strony państwa. Większość szkół, które posiadają akredytacje, przyjmuje na kolejny etap studiów tylko te osoby, które legitymują się dyplomem innej akredytowanej placówki. Akredytacje przyznawane są przez pozarządowe agencje, które zostały do tego upoważnione przez Ministerstwo Edukacji. Właśnie taki status ma od 1952 r. w zakresie nauk prawnych American Bar Association. Szerzej: E. EL-KHAWAS, *Accreditation in the USA. Origins, Developments and Future Prospects*, Paris 2001, s. 13-19. Oddzielny problem stanowi uzależnienie możliwości przystąpienia do egzaminu adwokackiego (*bar examination*) od ukończenia szkoły akredytowanej przez ABA. Kwestia ta jest rozstrzygana przez prawo każdego ze stanów.

(*Standards for Approval of Law Schools*)³⁹. Obejmują one takie wymogi, jak stosunek liczby studentów do liczby pracowników (*ratio*)⁴⁰, kwalifikacje profesorów zatrudnianych na wydziałach prawa⁴¹ czy rozmiary i dostępność bibliotek⁴². Część szkół, które nie uzyskały akredytacji ABA, posiada akredytację stanową, która pozwala ich absolwentom na przystąpienie do egzaminu adwokackiego na obszarze stanu, który jej udzielił⁴³. Wiążącego wymogu dotyczącego akredytacji szkoły prawa nie stawia tylko Kalifornia⁴⁴.

Studia prawnicze trwają w Stanach Zjednoczonych trzy lata i muszą być poprzedzone czteroletnią nauką w *college'u*, zakończoną uzyskaniem tytułu B.A. (*Bachelor of Arts*) lub jego ekwiwalentu⁴⁵. Nie istnieją żadne formalne wymogi dotyczące kierunku kształcenia, jakie powinien

³⁹ American Bar Association, *Standards and Rules of Procedure for Approval of Law Schools 2013-2014*, dostępne pod adresem: http://www.americanbar.org/content/dam/aba/publications/misc/legal_education/Standards/2013_2014_final_aba_standards_and_rules_of_procedure_for_approval_of_law_schools_body.authcheckdam.pdf; dostęp 21 sierpnia 2014 r.

⁴⁰ Ibidem, s. 31-33 (standard 402). Obecnie zalecany jest stosunek liczby wykładowców do liczby studentów na poziomie co do zasady nie niższym niż 1:20 (ibidem, s. 33; oficjalna interpretacja 402-2 do Standardów Akredytacji Szkół Prawa). W większości szkół akredytowanych przez ABA jest on jednak znacznie korzystniejszy – w największych szkołach w roku akademickim 2012/2013 jeden wykładowca przypadał na 14,8 studentów, a w najmniejszych szkołach nawet na 13,4 studentów. Na przestrzeni ostatnich trzech dziesięcioleci liczba studentów przypadających na wykładowcę spadała niemal o połowę. Por. Raport *Student Faculty Ratio*, dostępny na stronie ABA: http://www.americanbar.org/content/dam/aba/administrative/legal_education_and_admissions_to_the_bar/statistics/student_faculty_ratio.authcheckdam.pdf; dostęp 21 sierpnia 2014 r.

⁴¹ American Bar Association, *Standards for Approval...*, s. 31 (standard 401).

⁴² Ibidem, s. 45-48 (standardy 601-606).

⁴³ Taka możliwość istnieje w stanach: Alabama, Connecticut, Massachusetts, Tennessee oraz w Portoryko.

⁴⁴ Por. *Rules of the State Bar of California*, Title 4, Division 3, dostępne na stronie The State Bar of California, <http://rules.calbar.ca.gov/LinkClick.aspx?fileticket=5LAwXeKsh6U%3d&tabid=1227>; dostęp 24 lutego 2015 r.

⁴⁵ Por. m.in. strona działającej przy ABA Law School Admission Council, dostępna pod adresem <http://www.lsac.org/jd/apply/whom-to-admit.asp>; dostęp 23 sierpnia 2014 r.

podjąć student przed przystąpieniem do egzaminów na wydział prawa. Niemniej, każdy kandydat, już przed przyjęciem na studia prawnicze, musi podczas nauki w *college'u* orientację w jednej lub większej liczbie innych dziedzin nauki, co zapewnia mu zasadniczo odmienną perspektywę poznawczą niż zaczynającym studia prawnicze w Europie absolwentom szkół średnich. Studia kończą się uzyskaniem tytułu J.D. (*Juris Doctor*), czyli doktoratu zawodowego (*professional doctorate*). Jest tak od początku lat 70., gdy uzyskanie tytułu J.D. stało się wymogiem wobec kandydatów podchodzących do *bar examination*. Wówczas amerykańskie uczelnie zastąpiły nim nadawany dotychczas absolwentom prawa tytuł LL.B (*Bachelor of Laws*), który nazwą przypominał tytuł nadawany absolwentom *college'u*⁴⁶. W amerykańskim systemie istnieje też doktorat naukowy – S.J.D. (*Scientiae Juridicae Doctor*), którego uzyskanie jest warunkowane przez pracę badawczą.

American Bar Association nie prowadzi żadnych oficjalnych rankingów akredytowanych przez nią uczelni⁴⁷. Tego typu zestawienia są jednak przygotowywane przez inne podmioty, w tym m.in. miesięcznik „U.S. News and World Report”⁴⁸. Mimo konsekwentnie prowadzonej przez ABA i same szkoły prawa krytyki rankingów⁴⁹, uczelnie przekazują gazetom i innym instytucjom prowadzącym klasyfikacje wszystkie niezbędne dane, a wyniki badań publikowane są corocznie. Zwycięzcą większości najbardziej prestiżowych rankingów jest od lat Uniwersytet Yale. Wyróżnia się też grupę 14 uczelni, które najczęściej zajmują czołowe miejsca w takich klasyfikacjach – bywa ona określana jako *Top Fourteen* albo po prostu *T14*⁵⁰. Szkoły prawa znajdujące się w tej grupie odróżnia

⁴⁶ Por. m.in. M. SCHOENFELD, *J.D. or LL.B as the Basic Law Degree*, «Cleveland-Marshall Law Review» 12.3/1963, s. 573–579.

⁴⁷ http://www.americanbar.org/groups/legal_education/resources/aba_approved_law_schools.html, dostęp 23 sierpnia 2014 r.

⁴⁸ <http://grad-schools.usnews.rankingsandreviews.com/best-graduate-schools/top-law-schools>, dostęp 23 sierpnia 2014 r.

⁴⁹ Tak m.in. J.E. STAKE, *The Interplay between Law School Rankings, Reputations, and Resource Allocation: Ways Rankings Misperceive*, «Indiana Law Journal» 81.1/2006, s. 230-279.

⁵⁰ Do tej grupy zalicza się obok Yale Law School także Harvard Law School.

od innych nie tylko wyższy poziom wymagań stawianych kandydatom⁵¹, ale też program studiów i stosunek do badań naukowych.

Mimo że liczba prawników była tradycyjnie w Stanach Zjednoczonych znacznie wyższa niż w krajach europejskich⁵², to właśnie ostatnie dziesięciolecie stanowiły okres, w którym nastąpił bezprecedensowy wzrost ilości osób uzyskujących tytuł J.D. Podczas gdy w roku 1964 było to w szkołach akredytowanych przez ABA 9 638 absolwentów, to w ciągu zaledwie dziesięciolecia, do roku 1974, liczba ta wzrosła do 27 756, by w roku 2009 osiągnąć poziom 44 258⁵³. Ten ponad czterokrotny wzrost liczby absolwentów prawa przekroczył wielokrotnie proporcje przyrostu ludności USA w tym samym okresie. Podnosi się, że tak wysoka liczba absolwentów nie może znaleźć zatrudnienia wyłącznie w klasycznych zawodach prawniczych. Odpowiedzią na ten stan rzeczy powinno być, zdaniem wielu autorów, poszerzenie programu studiów prawniczych o obszerniejszą niż dotychczas perspektywę interdyscyplinarną⁵⁴.

Liczne rozwiązania zastosowane najpierw w amerykańskim szkolnictwie zyskały popularność w innych częściach świata. Zaliczają się do nich m.in. stosowane w USA od stuleci symulacje postępowań sądowych (*moot courts*) czy popularna w ostatnich dekadach edukacja kliniczna⁵⁵, angażująca studentów w rozwiązywanie rzeczywistych

⁵¹ Jest to uzależnione od wyników zdawanych przez wszystkich kandydatów testów LSAT (*Law School Admission Test*).

⁵² Również przy uwzględnieniu proporcji całej populacji porównywanych państw.

⁵³ Dane za oficjalną stroną American Bar Association:

http://www.americanbar.org/content/dam/aba/administrative/legal_education_and_admissions_to_the_bar/stats_7.authcheckdam.pdf; dostęp: 23 sierpnia 2014 r.

⁵⁴ B.F. BROWN, *Recent Trends in United States Legal Education*, «Journal of Legal Education» 26.3/1973-1974, s. 283.

⁵⁵ Co dość znamienne, edukacja kliniczna, która w ograniczonym zakresie realizowana jest także w Polsce, nie uzyskała większej popularności w Europie Zachodniej. Popularna „metoda kazuśowa” bywa przez Amerykanów oceniana krytycznie. Wskazuje się, że w treści kazuśów uwzględniana jest ograniczona liczba okoliczności, z których większość ma charakter prawnie istotny. W związku z tym metoda ta tylko w niewielkim stopniu rozwija zasadniczą w pracy prawnika umiejętność samodzielnej identyfikacji prawnie istotnych okoliczności sprawy. Zastrzeżenia te mają wyraz w stwierdzeniu: „klient nie przychodzi do prawnika z kazusem, ale z problemem”.

problemów prawnych pod opieką i ze wsparciem pracownika naukowego. Inne rozwiązania, jak np. zupełnie inna od przyjmowanej na gruncie rodzimym koncepcja praktyk studenckich⁵⁶, nie wzbudziły dotychczas w Polsce większego zainteresowania.

3. KSZTAŁCENIE INTERDYSCYPLINARNE W PROGRAMIE STUDIÓW PRAWNICZYCH W USA I STAWIANE WOBEC NIEGO WYMOGI

Program studiów we wszystkich amerykańskich szkołach prawa, które uzyskały akredytację ABA, musi być zgodny ze standardami przyjętymi przez tę organizację. Zagadnienie to zostało uregulowane w standardach 301-308 Zasad Akredytacji Szkół Prawa przyjętych przez ABA oraz w preambule do tego dokumentu. Preambuła do Zasad Akredytacji Szkół Prawa wymienia trzy podstawowe walory, które „zrzeszone w organizacji szkoły prawa muszą zagwarantować swoim absolwentom poprzez program studiów”⁵⁷. Pierwszym z nich jest „świadomość i zrozumienie swojej odpowiedzialności na gruncie etycznym”⁵⁸. Drugim – „otrzymanie podstawowej wiedzy w ramach programu studiów, która rozwija: znajomość teorii i filozofii prawa, rolę i strukturę amerykańskiego systemu prawa i jego instytucji; umiejętność analizy prawnej, wnioskowania i rozwiązywania problemów (...); znajomość podstawowych zasad prawa publicznego i prywatnego”⁵⁹. Do znajomości pozadogmatycznych aspektów prawa nie odnosi się w pełni tylko trzeci spośród koniecznych elementów programu, jakie zostały uwzględnione w preambule: „zrozumienie społecznej funkcji prawnika, w tym jego zobowiązania do świadczenia usług *pro bono*”⁶⁰.

Wymaganiom wobec programu studiów poświęcony jest także w całości standard 302 wspomnianego dokumentu. Mówi on, że „szkoły

⁵⁶ Praktyki w USA nadzorowane są przez profesorów ze szkół prawa. Towarzyszą im seminaria poświęcone tematyce, którą zajmują się w pracy studenci.

⁵⁷ American Bar Association, *Standards for Approval...*, *op. cit.*, s. ix (preambuła).

⁵⁸ Ibidem, s. ix.

⁵⁹ Ibidem, s. ix.

⁶⁰ Ibidem, s. ix.

powinny zapewnić, że ich studenci otrzymają zasadniczą wiedzę z zakresu: prawa materialnego (...) w stopniu niezbędnym do wykonywania zawodu prawnika; analizy prawnej, wnioskowań, rozwiązywania problemów prawnych i komunikacji ustnej; pisania tekstów prawnych i prawniczych (...); innych umiejętności niezbędnych do skutecznego wykonywania zawodu prawnika; historii, założeń, wartości, reguł i zasad odpowiedzialności odnoszących się do zawodu prawnika i osób go wykonujących”⁶¹. Jak się wydaje, deklarację zawartą w preambule oraz normę zawartą w standardzie 302 należy traktować jako komplementarne.

11 sierpnia 2014 r. Izba Delegatów Amerykańskiego Stowarzyszenia Szkół Prawa przyjęła nowe standardy akredytacji, które stanowią efekt prac powołanej sześć lat wcześniej Komisji ds. zmian w Standardach Akredytacji Szkół Prawa. Są one wdrażane stopniowo w latach 2014-2017, a nowe wymogi w zakresie programów nauczania w większości obowiązywać będą od roku akademickiego 2016/2017⁶².

W nowych Zasadach Akredytacji analizowaną problematykę regulują dwa standardy: 302, poświęcony wynikom nauczania i 303, w którym zdefiniowane zostały minimalne wymagania dotyczące programu studiów. Wprowadzony został wyraźny wymóg uwzględnienia w programie studiów przynajmniej jednego przedmiotu w wymiarze nie mniej niż dwóch godzin tygodniowo przez jeden semestr (*credit hours*)⁶³, który ma obejmować problematykę etyki zawodowej, uwzględniając zagadnienia z zakresu historii, założeń, wartości, reguł i zasad odpowiedzialności odnoszących się do zawodu prawnika i osób go wykonujących”⁶⁴. Zna-

⁶¹ Ibidem, s. 21 (standard 302).

⁶² American Bar Association, *Transition and Implementation of the New Standards and Rules of Procedure for Approval of Law Schools*, August 13, 2014, s. 1-2, dostępne pod adresem: http://www.americanbar.org/content/dam/aba/administrative/legal_education_and_admissions_to_the_bar/governancedocuments/2014_august_transition_and_implementation_of_new_aba_standards_and_rules.authcheckdam.pdf; dostęp 21 września 2014 r.

⁶³ Jedna *credit hour* stanowi odpowiednik 15 godzin lekcyjnych.

⁶⁴ Standard 303 (a) (1), American Bar Association Section of Legal Education and Admissions to the Bar, *Revised Standards for Approval of Law Schools*, August 2014, dostępne pod adresem: <http://www.americanbar.org/content/dam/aba/>

jomość zasad etyki zawodowej ma stanowić także zasadniczy kontekst efektów nauczania wymaganych w amerykańskich szkołach prawa⁶⁵. Zrewidowany został również zdefiniowany w Zasadach Akredytacji cel studiów prawniczych, w którego nowej formule znalazło się wyraźne stwierdzenie, że studia mają wyposażać adeptów prawa w umiejętność „efektywnego, etycznego i odpowiedzialnego” wykonywania zawodu⁶⁶.

Ponadto, szkoły prawa będą zobowiązane, by uwzględnić w programie studiów przedmioty opierające się na uczeniu przez doświadczenie (*experiential learning*) w łącznym wymiarze co najmniej sześciu godzin tygodniowo przez semestr. Kursy te mają „integrować orzecznictwo, teorię, umiejętności i etykę prawniczą”⁶⁷.

Analiza standardów dotyczących akredytacji szkół prawa wyraźnie wskazuje, że edukacja w zakresie teorii i filozofii prawa, problematyki historycznoprawnej i etyki zawodowej jest postrzegana przez ABA jako jeden z kluczowych składników wykształcenia prawniczego. Dostrzegalny jest coraz silniejszy nacisk na uwzględnienie podstaw etyki w programie studiów prawniczych, co ma odbicie także w postulatach prezentowanych na łamach amerykańskich czasopism prawniczych⁶⁸. Oprócz innych przesłanek, na akcentowanie zagadnień etycznych mają wpływ niepokojące dane dotyczące prestiżu zawodów prawniczych w społeczeństwie i satysfakcji prawników z wykonywanej pracy, które wykazują badania socjologiczne (problem kryzysu etosu prawniczego doczekał się w USA szeregu opracowań)⁶⁹.

administrative/legal_education_and_admissions_to_the_bar/council_reports_and_resolutions/201406_revised_standards_clean_copy.authcheckdam.pdf; dostęp 21 września 2014 r.

⁶⁵ Por. standard 302 (c) oraz standard 302 (d), *ibidem*, s. 15.

⁶⁶ Standard 301, *ibidem*, s. 15.

⁶⁷ Standard 303 (3) (i), *ibidem*, s. 16.

⁶⁸ Por. m.in. R.P. SCHUWERK, *Reflections on Ethics and Mediation*, «South Texas Law Review» 38.2/1997, s. 760-765; I. JENKINS, *Theory and Practice in Law* «University of Florida Law Review» 19.3/1966-1967, s. 404.

⁶⁹ Por. m.in. M.A. GLENDON, *A Nation under Lawyers: How the Crisis of Legal Profession is Changing American Society*, Cambridge-Massachusetts 1994, s. 177-156; A.T. KRONMAN, *The Lost Lawyer: Failing Ideals of the Legal Profession*, Cambridge-Massachusetts 2001, Kronman, obok generalnych uwag o nieadekwatności przygotowania

Program amerykańskich szkół prawa był na przestrzeni poprzednich dziesięcioleci wielokrotnie poddawany analizie przez zespoły eksperckie powoływane przez ABA. Do najczęściej przywoływanych zalicza się tzw. Raport MacCrate'a⁷⁰, sporządzony w 1992 r. przez specjalnie powołaną komisję. Zawiera on rekomendacje dotyczące reform w nauczaniu prawników w Stanach Zjednoczonych. Mimo że główną tezą tego dokumentu jest założenie, że obecny system edukacyjny nie przygotowuje przyszłych prawników do efektywnego wykonywania zawodu, jego autorzy nie akcentują sprzeczności pomiędzy nauczaniem zagadnień teoretycznoprawnych i umiejętności, które bardziej bezpośrednio wiążą się z praktyką prawniczą. Raport wymienia, wielokrotnie później cytowany, zestaw 10 umiejętności, które są kluczowe w pracy prawników. Zgodnie z jego założeniami, szkoła prawa powinna wyposażyć studenta przynajmniej w podstawowym zakresie w każdą z nich. Dokument wymienia tylko dwie umiejętności, które można wprost kojarzyć z konwencjonalną edukacją prawniczą: „umiejętność identyfikacji problemów prawnych” i „znajomość zasad uczestnictwa w sporach sądowych”. Pozostałe, w tym „wiedza o naturze reguł i instytucji prawnych”, „wiedza z zakresu etyki”, „umiejętność analizy stanu faktycznego”, „umiejętność skutecznego zarządzania” czy „umiejętność komunikowania myśli” wykraczają poza dydaktykę opartą na założeniach pozytywizmu prawniczego⁷¹.

Inne analizy stanu amerykańskiej edukacji prawniczej idą dalej, postulując zwiększenie roli ujęcia interdyscyplinarnego w toku studiów.

prawników do wykonywania zawodu we współczesnym społeczeństwie, poddaje analizie program i organizację amerykańskich szkół prawa. Konstatuje, że u źródła problemów, z jakimi spotykają się amerykańscy prawnicy, leży ciągle dominująca w nauczaniu tradycja pozytywizmu prawniczego. Odpowiedzią miałyby być uzupełnienie programu studiów o etykę, elementy krytyczne i interdyscyplinarne (A.T. KRONMAN, *op. cit.*, s. 165-271).

⁷⁰ *American Bar Association Section of Legal Education and Admissions to the Bar, Legal Education and Professional Development: An Educational Continuum. Report of The Task Force on Law Schools and the Profession: Narrowing the Gap, wydany w lipcu 1992 r. Dostępny we fragmentach pod adresem:*

www.abanet.org/legaled/publications/onlinepubs/maccrate.html; dostęp 9 sierpnia 2014 r.

⁷¹ *Ibidem.*

Powołany przez ABA Komitet Specjalny ds. Badań nad Edukacją Prawniczą zawarł w swoim raporcie, opublikowanym w 1980 r., wyraźne stwierdzenie: „Prawo jest nauką społeczną. Pozostałe nauki społeczne są dla nauczania prawa kluczowe, bo tłumaczą przesłanki ludzkich działań i ich implikacje”⁷². Komitet proponował, żeby studentów wyposażyć w wiedzę z zakresu „metodologii nauk społecznych, w tym także statystyki (...), umiejętność krytycznej oceny dorobku przedstawicieli nauk społecznych, w tym zarówno w zakresie ekonomii, nauk politycznych czy socjologii, jak i psychologii i antropologii”⁷³. W podobnym tonie utrzymany jest opublikowany w 1999 r. raport Carnegie Foundation *Educating Lawyers*, w którym jedna z głównych tez mówi o konieczności „wykorzystania historycznej szansy na połączenie w ramach edukacji prawniczej nauczania umiejętności praktycznych i wiedzy teoretycznej”⁷⁴.

W tym miejscu należy zwrócić szczególną uwagę na zasadniczo różną implementację opisanych ogólnych uregulowań i rekomendacji przez szkoły wymieniane w czołówkach corocznych rankingów oraz przez większość pozostałych uczelni. O ile w przypadku tych ostatnich kształcenie nie wykracza zazwyczaj poza ramy prawniczej dogmatyki, to czołowe *law schools* oferują bardzo szeroką gamę przedmiotów interdyscyplinarnych i poddających prawo analizie przy użyciu narzędzi nauk społecznych i humanistycznych.

Analizując zagadnienie programu studiów prawniczych w USA, trzeba pamiętać, że w większości amerykańskich szkół prawa zaledwie kilka przedmiotów ma charakter w pełni obowiązkowy⁷⁵. Są one realizowane na pierwszym roku studiów (a najczęściej nawet w pierwszym

⁷² *Law Schools and Professional Education: Report and Recommendations of the Special Committee for a Study of Legal Education of the American Bar Association*, Chicago 1980, pkt 3.

⁷³ *Ibidem*, pkt 3.

⁷⁴ W. SULLIVAN, A. COLBY, J.W. WEGNER, L. BOND, L.S. SHULMAN, *Educating Lawyers: Preparation for the Profession of Law*, San Francisco 1999, s. 7.

⁷⁵ Zaliczają się do nich w niemal każdej szkole prawa: prawo rzeczowe, prawo deliktów, prawo zobowiązań kontraktowych, procedura cywilna, a większości także prawo karne i konstytucyjne.

semestrze), podczas gdy tok dalszej nauki kształtowany jest przez samego studenta w oparciu o zespół kryteriów ustalonych przez władze uczelni⁷⁶. Uczelnie tworzą jednak zupełnie różne katalogi przedmiotów fakultatywnych, często przedstawiając własne rekomendacje dotyczące ich wyboru.

W ostatnich latach zauważalny jest wzrost liczby uczelni oferujących fakultatywne kursy z zakresu jurysprudencki, historii prawa, filozofii lub teorii prawa czy *Law and Economics*⁷⁷. Zdecydowanie szerszy katalog takich kursów od pozostałych szkół prawa oferują uczelnie należące do *Ivy League* i inne spośród grupy *T14*. Uniwersytet Stanforda proponuje aż 28 kursów z zakresu interdyscyplinarnych ujęć prawa, a ponadto kursy obejmujące problematykę teorii prawa i aksjologii amerykańskiej Konstytucji⁷⁸. Uniwersytet Harvarda zaleca swojemu studentowi wybór przynajmniej jednego kursu interdyscyplinarnego⁷⁹, oferując jednocześnie sześć ścieżek studiów, z których wszystkie zostały zdefiniowane poprzez konteksty, w których prawo funkcjonuje. Są wśród nich „Prawo i Zmiana Społeczna”, „Prawo, Nauka i Technologia”, „Prawo i Biznes” czy „Prawo Międzynarodowe i Komparatystyka Prawnicza”⁸⁰. Duża waga przywiązywana do interdyscyplinarnych badań stanowi wyróżnik najbardziej prestiżowych *law schools*⁸¹.

W czołowych amerykańskich szkołach prawa znalazł także zastosowanie postulat zintegrowania nauczania przedmiotów dogmatycznych z istotnymi elementami teoretycznymi⁸². Podczas zajęć stanowiących

⁷⁶ American Bar Association Section of Legal Education and Admissions to the Bar, *Survey of Law School Curricula. 1992-2002*, *op. cit.*, s. 12-22.

⁷⁷ Tak np. w latach 1992-2002 kolejnych 21 szkół prawa wprowadziło do swojej oferty edukacyjnej kursy tego typu (American Bar Association Section of Legal Education and Admissions to the Bar, *Survey of Law School Curricula. 1992-2002*, *op. cit.*, s. 33).

⁷⁸ <http://www.law.stanford.edu/program/courses/>, dostęp 24 lutego 2015 r.

⁷⁹ <http://www.law.harvard.edu/academics/degrees/jd/pos/index.html>, dostęp 24 lutego 2015 r.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Por. m.in. P. MELL, *Crossing the Bar – Law Schools and Their Disciples*, «Michigan Bar Journal» 79.10/ 2000, s. 1392.

⁸² Takie kursy prowadzi w mniejszej lub większej liczbie większość amerykańskich *law schools*. Największą ich ofertę prezentują najlepsze uczelnie, w tym Uniwersytet

wprowadzenie do poszczególnych dziedzin prawniczej dogmatyki prezentowane są zarówno podstawowe założenia teorii prawa, mogące znaleźć zastosowanie w odniesieniu do określonego zagadnienia, jak i znane modele instytucjonalne i praktyczne implikacje ich zastosowania, a nawet kulturowy kontekst obowiązującego stanu prawnego. Przedstawiona w ten sposób problematyka nie ogranicza swojej aktualności tylko do porządku prawnego w danym czasie na określonym obszarze. Dopiero po takim wprowadzeniu przepisy prawa i precedensy aplikowane są do stanów faktycznych⁸³.

Nie brak też w Stanach Zjednoczonych programów interdyscyplinarnego nauczania prawa w sposób, który mógłby stanowić wartościowy punkt odniesienia dla modelu polskiego. W ofercie takich zajęć można spotkać obok wykładów także seminaria i warsztaty. Wymogiem ich zaliczenia jest – poza aktywnym uczestnictwem – sporządzenie pracy pisemnej (lub większej liczby prac pisemnych) przez każdego z uczestników. Tak np. na warsztaty z historii prawa w Uniwersytecie Stanforda składa się nie tylko cykl prelekcji i dyskusji, ale też obowiązek odniesienia się przez każdego z uczestników w formie pięciostronicowego eseju do wszystkich przedstawionych na zajęciach referatów. Prace sporządzone przez studentów podlegają ewaluacji, co stanowi później podstawę do wystawienia oceny końcowej⁸⁴. W programach studiów prawniczych można też znaleźć zajęcia, które w sposób niekonwencjonalny

Harvarda, Uniwersytet Yale czy Uniwersytet Stanforda. Można wśród nich znaleźć zarówno takie, które sugerują swoją nazwą szerszą perspektywę poznawczą (*Theory and Practice of Commercial Law, Public Administration. Theory and Practice*), jak i liczne przedmioty, które ujmują zagadnienia teoretyczne, komparatystyczne czy kontekst społeczny jako integralną część instytucji danej dziedziny prawa, nie podkreślając tego dodatkowo. Szczególnie dużą rolę teoria prawa i problematyka interdyscyplinarna odgrywa w wykładaniu tych dziedzin prawniczych, które nie są osadzone w klasycznej dogmatyce, jak np. alternatywne metody rozwiązywania sporów (por. m.in. K.R. KRUSE, *Learning from Practice: what ADR needs from a Theory of Justice*, «Nevada Law Journal» 5.2/2004-2005, s. 392-394).

⁸³ Por. m.in. B.D. COOPER, *The Integration of Theory, Doctrine and Practice in Legal Education*, «Journal of the Association of Legal Writing Directors» 1/2002, s. 50-64.

⁸⁴ <http://www.law.stanford.edu/courses/legal-history-workshop>, dostęp 24 lutego 2015 r.

wykorzystują zagadnienia pozaprawne, w tym z zakresu humanistyki, do nauczania podstawowych dla prawników umiejętności⁸⁵.

Niezależnie od omawianego powyżej toku samych studiów prawniczych, coraz większą popularność zyskują w USA programy pozwalające na zdobycie podwójnego dyplomu (*Joint Degree*). Według stanu na 2002 r. aż 84,5 % amerykańskich szkół prawa oferowało swoim studentom udział w takich programach⁸⁶. Są to najczęściej studia *Master of Business Administration*, *Master of Public Administration* czy *Master of Social Work*. Wiele szkół oferuje jednak też możliwość zdobycia doktoratu humanistycznego lub społecznego (*Philosophy Doctor*)⁸⁷.

4. KSZTAŁCENIE NIEDOGMATYCZNE I INTERDYSCYPLINARNE W POGLĄDACH PRZEDSTAWICIELI WSPÓŁCZESNEJ AMERYKAŃSKIEJ JURYSPRUDENCJI

Niemniej istotnym kontekstem roli przedmiotów niedogmatycznych w dydaktyce amerykańskich szkół prawa jest rozwój amerykańskiej nauki prawa, któremu na przestrzeni ostatniego stulecia dynamikę nadaje perspektywa interdyscyplinarna. Stany Zjednoczone były na przestrzeni ostatnich dekad miejscem bezprecedensowego rozwój ruchów zajmujących się badaniem prawa z uwzględnieniem osiągnięć innych dziedzin nauki. Już w pierwszych dekadach XX w. rozwinął się w USA nurt jurysprudencji socjologicznej, a w latach 30. i 40. kierunek realizmu prawniczego, uwzględniający w analizie zjawiska obowiązywania prawa

⁸⁵ Warto odnotować m.in. ciekawy pomysł na praktyczne wykorzystanie literatury w toku studiów prawniczych przez użycie mów pochodzących ze sztuk Williama Szekspira do nauczania argumentacji i retoryki. W czasie kursu uczestnicy analizują m.in. przemówienia Marka Antoniusza i Marka Brutusa ze sztuki *Juliusz Cezar* jako przykłady argumentacji: w pierwszym przypadku poprawnej, a w drugim skutecznej. Metoda ta sprawia, że kursy retoryki są nawet po upływie wielu lat od ukończenia studiów dokładnie pamiętane przez studentów (por. S.A. NEWMAN, *Using Shakespeare to Teach Persuasive Advocacy*, «Journal of Legal Education» 57.3/2007, s. 36-59).

⁸⁶ American Bar Association Section of Legal Education and Admissions to the Bar, *Survey of Law School Curricula. 1992-2002...*, s. 22.

⁸⁷ Ibidem, s. 22.

perspektywę psychologii. Na przestrzeni XX w. Stany Zjednoczone były także jednym z głównych ośrodków refleksji dotyczącej prawa inspirowanej filozofią św. Tomasza z Akwinu i dorobkiem średniowiecznej scholastyki. W ostatnich dziesięcioleciach olbrzymią popularność zyskał ruch *Law and Economics* (w Polsce ekonomiczna analiza prawa), istotną rolę w tym okresie odegrały także kierunki *Law and Society* oraz *Law and Politics*. Równolegle rozwinął się kierunek „krytycznych studiów nad prawem” (*Critical Legal Studies*), którego przedstawiciele postawili sobie za cel dekonstrukcję politycznych i społecznych uwarunkowań procesu tworzenia i stosowania prawa. Nie powinno w tym kontekście dziwić, że wśród najczęściej cytowanych amerykańskich artykułów prawniczych większość stanowią teksty dotyczące analizy prawa w perspektywie interdyscyplinarnym⁸⁸.

Nauczanie prawa jako zespołu norm-reguł jest przez wielu współczesnych przedstawicieli amerykańskiej nauki prawa identyfikowane jako pozostałość założeń pozytywizmu prawniczego – kategoryczne rozróżnienie analizy znaczenia pojęć prawnych od badań historycznych, socjologicznych oraz od krytycznych ocen prawa z perspektywy moralności często jest wskazywane jako jedno założeń klasycznej formuły pozytywizmu⁸⁹. Stanowisko to jest obecnie przedmiotem krytyki większości nurtów amerykańskiej jurysprudencji, w tym także przedstawicieli zmodyfikowanych formuł pozytywizmu prawniczego⁹⁰.

Czołowi przedstawiciele amerykańskiej myśli prawniczej ostatnich dziesięcioleci w zdecydowanej większości zwracali silną uwagę na potrzebę interdyscyplinarnego przygotowania kandydatów do zawodów prawniczych. Dużą wagę do potrzeby uwzględnienia w programie

⁸⁸ Por. M. TUSHNET, *The Interdisciplinary Legal Scholarship: Case of History-in-Law*, «Chicago-Kent Law Review» 71.3/1995-1996, s. 909. Na temat wzrostu roli studiów interdyscyplinarnych w badaniach nad prawem pisze także R. Posner, twórca chicagowskiej szkoły ekonomicznej analizy prawa (IDEM, *The Decline of Law as an Autonomous Discipline: 1962-1987*, «Harvard Law Review» 100.4/1987, s. 761).

⁸⁹ Por. m.in. H.L.A. HART, *Positivism and the Separation of Law and Morals*, «Harvard Law Review», 71.4/1958, s. 593-600.

⁹⁰ Por. m.in. T.J. BERARD, *The Relevance of Social Sciences for Legal Education*, «Legal Education Review» 19.1/2009, s. 197.

studiów prawniczych kontekstu stosowania prawa, wiążącego się z naukami społecznymi i psychologią, przywiązywali czołowi przedstawiciele realizmu prawniczego⁹¹.

Ronald Dworkin, którego integralna teoria prawa zyskała popularność także poza krajami anglosaskimi, zwracał uwagę, że sędzia przy podejmowaniu kolejnych decyzji powinien obok dotychczasowego orzecznictwa i przepisów prawa stanowionego uwzględnić także szereg czynników, które są w danej sprawie relewantne, ale nie mają bezpośredniego odzwierciedlenia⁹². Dworkinowski modelowy sędzia Herkules ma być zdolny nie tylko do identyfikacji reguł prawnych (*rules*), ale także określenia treści innych standardów, w tym zasad (*principles*) oraz wytycznych polityki (*policies*), ważenia ich i godzenia w każdej trudniejszej sprawie⁹³. Zdaniem Dworkina, rozwiązanie spraw o wysokim poziomie skomplikowania (*hard cases*) wymaga znajomości realiów społecznych dalece szerszych niż tylko prawnicza dogmatyka⁹⁴.

Zagadnienie edukacji prawniczej jest jednym z głównych przedmiotów badań nurtu *Critical Legal Studies* oraz związanych z nim *Critical Race Theory* czy feminizmu prawniczego (*Feminist Legal Theory*). Przedstawiciele studiów krytycznych nad prawem podnoszą, że amerykańska edukacja prawnicza w obecnym kształcie, pozbawiona perspektywy filozoficznej, socjologicznej i politycznej, prowadzi do utrwalania sytuacji, w której elity prawnicze podchodzą do swojego zawodu w sposób bezrefleksyjny, a pieniądź i władza „nie są przedmiotem refleksji prawników, ale celem ich działania”⁹⁵. Przedstawiciele feminizmu prawniczego

⁹¹ Por. m.in. K.N. LLEWELLYN, *op. cit.*, s. 92-107. Jak podnosił Llewellyn w rozdziale poświęconym *law schools*, wykładane przepisy, precedensy i zasady wnioskowań stanowią, jego zdaniem, tylko nieznaczną część czynników, które faktycznie wpływają na stosowanie prawa. Llewellyn zwracał uwagę zarówno na potrzebę uwzględnienia w programie tak elementów praktycznych, jak i teoretycznych.

⁹² R. DWORKIN, *Biorąc prawa poważnie*, tłum. T. KOWALSKI, Warszawa 1998, s. 155-242.

⁹³ Ibidem, s. 205-228.

⁹⁴ Ibidem, s. 205-228.

⁹⁵ D. GOODMAN, S. SILBEX, *Defending Liberal Arts from the Law*, [w:] *Law in Liberal Arts*, Ithaca 2005, s. 35. Przedstawiciele tych nurtów są zdania, że absolwenci prawa, którzy podczas studiów nie wyrabiają w sobie postawy krytycznej i refleksyjnej, łatwiej

dostrzegają z kolei w niedoborze przedmiotów interdyscyplinarnych w ramach programu studiów przejaw trwającej dominacji walorów męskich na kobiecymi⁹⁶. Zwolennicy *Critical Legal Studies* i feminizmu prawniczego jednoznacznie krytycznie odnoszą się do przyjętych w większości amerykańskich *law schools* metod analizy orzecznictwa,

akceptując narzucaną im ścieżkę kariery, są niechętni wobec wolontariatu i wsparcia dla osób z grup nieuprzywilejowanych. Nie są w stanie w sensie społecznym wykonywać swojej pracy odpowiedzialnie, bo nie rozumieją jej charakteru. Tym bardziej nie są predestynowani do przeprowadzenia reform systemowych. Zdaniem przedstawicieli tego nurtu, prawo, które jest ideologiczne ze swojej natury, w obecnej formie jest zachowywane dzięki istniejącym rozwiązaniom edukacyjnym (D. KENNEDY, P. CARRINGTON, *Legal Education and the Reproduction of Hierarchy: A Polemic against the System*, New York 2004, s. 1-9). Pozytywna propozycja *Critical Legal Studies* wobec studiów uwzględnia uświadomienie studentom immanentnych cech prawa, jakimi są jego z gruntu określony aksjologicznie charakter oraz wieloznaczność sformułowań językowych, z których składają się przepisy prawa stanowionego i orzeczenia sądowe. To z kolei miałyby prowadzić do zrozumienia prawa jako systemu, który w wielkiej mierze opiera się na decyzjach jednostek uprawnionych do orzekania. Determinantą tych decyzji jest ład społeczny i polityczny. Same zajęcia, w których studenci uczestniczą w toku edukacji, powinna – oprócz charakteru interdyscyplinarnego – cechować większa interakcja ze studentami, w tym uwzględnienie specyfiki ich pochodzenia i wychowania. To z kolei prowadziłyby nie tylko do lepszego wykształcenia osób studiujących prawo, ale też do uzyskania przez wykładowcę pełniejszej perspektywy co do problemów, z jakimi spotyka się jurysprudence (ibidem, s. 185-202).

⁹⁶ Por. P. PROCTOR, *Toward Mythos...*, s. 584-590. Tymczasem zmiana podejścia do prawa, jaką feminizm prawniczy postuluje, otwarcie go na wartości – zdaniem przedstawicieli tego nurtu – typowo kobiece, pozwoliłoby na poszukiwanie w poszczególnych sprawach najlepszego w sensie etycznym czy społecznym rozwiązania, satysfakcjonującego wszystkie strony sporu. Do tego jest jednak potrzebna wiedza interdyscyplinarna, której prawnikom obecnie brakuje. Feminizm prawniczy postuluje także zwiększenie znaczenia alternatywnych metod rozwiązywania sporów (*alternative dispute resolution*) w programie studiów. Przedsięwzięcie proponowanych zmian miałyby nie tylko przywrócić zachwianą równowagę pomiędzy pierwiastkiem męskim i kobiecym w sferach życia regulowanych przez prawo, ale też doprowadzić do zwiększenia satysfakcji, jaką prawnicy czerpią ze swojego zawodu i podnieść jego prestiż w społeczeństwie (ibidem, s. 594-601).

które uważają za jednowymiarowe i nieuwzględniające szerszego kontekstu stosowania prawa⁹⁷.

Potrzeba szerszego uwzględnienia w programie studiów perspektywy interdyscyplinarnej akcentowana jest także przez konserwatywnych badaczy amerykańskiego systemu prawnego⁹⁸.

5. WNIOSKI. KSZTAŁCENIE INTERDYSCYPLINARNE W USA A SYSTEM EDUKACJI PRAWNICZEJ W POLSCE

Zarówno w perspektywie historycznej, jak i współcześnie, problematyka kształcenia interdyscyplinarnego stanowi przedmiot żywych dyskusji na polu amerykańskiej doktryny prawa i jest stale obecna w programach szkół prawa. Znaczenie przedmiotów niedogmatycznych w programie studiów prawniczych w Polsce i w Stanach Zjednoczonych trudno jest bezpośrednio porównać ze względu na zasadniczo różny status studiów prawniczych w obu tych krajach. O ile w Polsce pięcioletnie studia prawnicze rozpoczynają absolwenci szkół średnich, o tyle w zdecydowanej większości amerykańskich stanów rozpoczęcie trzyletnich studiów prawniczych poprzedzić musi czteroletnia nauka w *college'u*. W związku z tym większość osób rozpoczynających studia prawnicze w Stanach Zjednoczonych może się już legitymować formalnym wykształceniem uniwersyteckim, najczęściej w zakresie ekonomii,

⁹⁷ Por. m.in. P.C. DAVIS, E.E. STEINGLASS, *A Dialogue about Socratic Teaching*, «New York University Review of Law and Social Change » 23.2/1997, s. 249-279. Zdaniem przedstawicieli tych kierunków, zarówno *case method*, jak i później rozwinięta „metoda sokratejska”, utrwalają klasyczne, pozytywistyczne pojmowanie prawa, ignorując aksjologiczny oraz społeczny kontekst jego obowiązywania i opierają się z reguły na z góry przyjętych założeniach, a nie rzeczywistym krytycyzmie – mimo że w założeniu mają to być metody opierające się na krytycznym myśleniu (ibidem, s. 270-274).

⁹⁸ M.A. GLENDON, *op. cit.*, s. 177-156. Mary Ann Glendon podnosi, że brak szerszej perspektywy aksjologicznej oraz wiedzy na temat społeczeństwa, który charakteryzuje osoby wykonujące zawód prawnika, negatywnie wpływa nie tylko na funkcjonowanie systemu prawnego, ale na całokształt instytucji społecznych. Zdaniem Glendon, proces ten pogłębia się ze szczególną dynamiką od połowy XX w.

zarządzania, socjologii, psychologii lub nauk politycznych⁹⁹. Choć studia prawnicze w Stanach Zjednoczonych są znacznie krótsze niż w Polsce, a ich adepci jeszcze przed egzaminem wstępnym muszą poświęcić kilka lat na zdobycie wykształcenia w zakresie innych dziedzin nauki, nieuprawnione jest przywoływanie Stanów Zjednoczonych jako przykładu kraju, w którym edukacja interdyscyplinarna prawników stanowi problem marginalny i nie ma znaczenia dla procesu dydaktycznego podczas edukacji w samych szkołach prawa.

Doświadczenia amerykańskie mogą stanowić ciekawy punkt odniesienia w dyskusji na temat sposobu kształcenia prawników w Polsce. Bez wątplenia dowodzą one w perspektywie historycznej, jak duży wpływ nauczenie prawa może mieć na całokształt systemu prawnego. Zarówno znacznie większa niż w Anglii dostępność edukacji prawniczej, jak i odmienność metod dydaktycznych należały do najważniejszych czynników, które sprawiły, że w USA ukształtował się model *common law* różniący się od angielskiego w wielu aspektach, w tym w zakresie pojmowania zasady *stare decisis*, która nigdy nie była interpretowana w Ameryce w sposób tak ścisły, jak w Anglii.

Choć stworzony u początków historii amerykańskiej edukacji prawniczej model kształcenia o charakterze w pełni interdyscyplinarnym nie odniósł sukcesu komercyjnego, przedmioty interdyscyplinarne i teoretyczne stanowią stały element programu studiów prawniczych w tym kraju, a szczególnie istotną rolę odgrywają na czołowych amerykańskich uczelniach. Przedmioty interdyscyplinarne nie zawsze mają charakter obowiązkowy dla wszystkich studentów, co wynika z faktu, że liczba przedmiotów realizowanych obligatoryjnie przez studentów prawa w USA jest znacznie niższa niż w naszym kraju¹⁰⁰. Zarazem jednak na czołowych amerykańskich uczelniach wszystkie lub niemal wszystkie

⁹⁹ Z reguły do szkół prawa aplikują absolwenci kierunków społecznych i humanistycznych, chociaż tematyka wcześniejszych studiów nie stanowi kryterium przyjęcia.

¹⁰⁰ W większości szkół prawa wszyscy studenci obligatoryjnie muszą zaliczyć w zasadzie tylko podstawy prawa cywilnego i kursy *legal writing*, a w wielu przypadkach wstęp do prawa karnego czy prawo konstytucyjne. Ponadto przedmiotem, który w znacznej większości szkół wchodzi w skład programu obowiązkowego, jest etyka zawodowa. Najlepsze amerykańskie uniwersytety oferują jednak swoim studentom

ścieżki edukacyjne możliwe do wyboru przez studentów uwzględniają znaczną liczbę przedmiotów niedogmatycznych.

Model edukacji prawniczej w USA, poddany całościowej analizie, uwzględniającej także pozycję studiów prawniczych w procesie kształcenia, okazuje się uwzględniać dużo szerszą perspektywę naukową niż ma to miejsce w Polsce, gdzie elementy interdyscyplinarne w kształceniu ograniczały się dotychczas do zaledwie kilku przedmiotów w toku pięcioletnich studiów magisterskich¹⁰¹. Wprowadzenie Krajowych Ram Kwalifikacji dla Szkolnictwa Wyższego i powierzenie uczelniom zadania opracowania programu studiów daje czołowym polskim uniwersytetom szansę na zmianę tego stanu rzeczy¹⁰². Wielokrotnie podnoszone były postulaty uwzględnienia w programie studiów prawniczych podstaw ekonomii, socjologii czy filozofii¹⁰³.

szeroki pakiet zajęć interdyscyplinarnych, których formuła wymaga z reguły dużego zaangażowania ze strony studentów.

¹⁰¹ W poprzednim stanie prawnym, zgodnie z rozporządzeniem Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z 12 lipca 2007 r. (Dz.U. Nr 164, poz. 1166), spośród przedmiotów niedogmatycznych w programie studiów prawniczych znalazły się: prawoznawstwo i logika prawnicza jako treści o charakterze podstawowym oraz teoria i filozofia prawa, doktryny polityczno-prawne, historia prawa polskiego i powszechna historia prawa jako treści kierunkowe, bez ustalonej minimalnej liczby godzin, jaka w ramach tych przedmiotów powinna zostać zrealizowana. Pojawiła się także deklaracja, że „programy nauczania powinny zawierać treści poszerzające wiedzę humanistyczną (szczególnie z zakresu filozofii, etyki prawniczej, podstaw psychologii, socjologii) w wymiarze nie mniejszym niż 30 godzin, którym należy przypisać nie mniej niż 3 punkty ECTS”.

¹⁰² Por. art. 4 pkt 6 lit. b Ustawy z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym (Dz.U. Nr 164, poz. 1365 ze zm.). Przepis ten został wprowadzony Ustawą z dnia 18 marca 2011 r. o zmianie ustawy – Prawo o szkolnictwie wyższym, ustawy o stopniach naukowych i tytułach naukowych oraz o stopniach i tytułach w zakresie sztuki oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz.U. Nr 84, poz. 455). Krajowe Ramy Kwalifikacji zostały zdefiniowane w Rozporządzeniu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 2 listopada 2011 r. w sprawie Krajowych Ram Kwalifikacji dla Szkolnictwa Wyższego (Dz.U. Nr 253, poz. 1520).

¹⁰³ Por. m.in. A. TURSKA, *Refleksja o modelu edukacyjnym prawników naszych czasów*, «Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego» 6.2/2007, s. 116-123; Z. RAU, *Nauki społeczne i humanistyczne w wykształceniu prawniczym z perspektywy dydaktyki doktryn polityczno-prawnych*, [w:] *Humanizacja zawodów prawniczych a nauczanie akademickie*, Warszawa 2003, s. 63-65; H. IZDEBSKI, *Podsumowanie konferencji «Nauka*

W stosunkowo niewielkim stopniu obecne jest w Polsce występujące coraz częściej w USA zintegrowanie zagadnień teoretycznych i nauczania dogmatyki. Nauczanie prawa materialnego i proceduralnego ogranicza się często wyłącznie do prezentacji przepisów i – choć nie zawsze – wykorzystania metody kazuowej, która w Stanach Zjednoczonych jest często krytykowana. Ze względu na dużą liczebność grup zajęciowych podstawową metodą nauki znacznej większości przedmiotów pozostaje pamięciowe opanowanie materiału, które podlega ewaluacji w oparciu o zdolność udzielenia przez studenta odpowiedzi o charakterze encyklopedycznym lub rozwiązania kazuśw, w wielu przypadkach stanowiących po prostu inną formę pytania encyklopedycznego. Warte uwagi w tym kontekście byłoby rozważenie przyjęcia znanej m.in. z USA metody krytycznej przy ocenie legislacji i orzecznictwa jako formuły edukacyjnej. Podstawowa znajomość założeń nauk społecznych czy filozofii mogłaby stanowić jedną z podstaw do prowadzenia przez studentów takich analiz.

Podobnie jak w USA, w Polsce na przestrzeni ostatnich kilku dziesięcioleci znacznie wzrosła liczba studentów prawa. W Ameryce, jak to było wspomniane, stało się to ważnym argumentem przemawiającym za wzbogaceniem programu studiów o zagadnienia, które nie wiążą się bezpośrednio z prawniczą dogmatyką. Tymczasem w naszym kraju odsetek absolwentów prawa, którzy po ukończeniu studiów nie podejmują pracy w typowych zawodach prawniczych, jest dużo wyższy niż w Stanach Zjednoczonych¹⁰⁴. Nic nie wskazuje na to, żeby ten stan rzeczy mógł ulec zmianie. Mimo tego nie podjęto dotychczas zauważalnych działań zmierzających do dostosowania programu studiów do takiej sytuacji.

Poważną przeszkodą w realizacji postulatów dotyczących jakości kształcenia, w tym stosowanych w jego toku metod, pozostaje masowy

i nauczanie prawa. Tradycja i przyszłość», [w:] *Nauka i nauczanie prawa. Tradycja i przyszłość*, Warszawa 2009, 281-287.

¹⁰⁴ Wskazują na to choćby wyniki państwowych egzaminów na aplikacje prawnicze na przestrzeni ostatniej dekady, których często nie zdawała ponad połowa podchodzących do nich kandydatów. Tymczasem, zgodnie ze standardami amerykańskich Zasad Akredytacji Szkół Prawa, szkoła może się liczyć z utratą akredytacji, jeżeli *bar examination* zda pomyślnie mniej niż 75% jej absolwentów.

charakter studiów prawniczych. Wiąże się to z dużo niższymi niż w Stanach Zjednoczonych opłatami za studia¹⁰⁵, a – co za tym idzie – innymi niż w Ameryce możliwościami zaangażowania kadry naukowej w pracę ze studentami czy indywidualny *tutorial*. Ponadto, inaczej niż w Stanach Zjednoczonych, wymogiem przyjęcia na studia prawnicze nie jest ukończenie wcześniej studiów uniwersyteckich pierwszego stopnia ani zdanie jednolitego egzaminu, uwzględniającego umiejętności potrzebne na studiach prawniczych¹⁰⁶. Prowadzi to do sytuacji, w której zróżnicowanie umiejętności i wiedzy przyjętych studentów może być bardzo wysokie, co nie ułatwia stosowania podczas zajęć metod wymagających dużego zaangażowania studenta czy egzekwujących wiedzę o charakterze wykraczającym poza wąsko pojmowane dziedziny prawniczej dogmatyki. Z przyczyn rynkowych zlikwidowanie tych przeszkód wydaje się być niezwykle trudne.

Analiza amerykańskiego modelu edukacji prawniczej pozwala dostrzec, że mieści się w nim więcej przestrzeni dla kształcenia praktycznego, a – przy uwzględnieniu całokształtu systemu edukacji – także kształcenia interdyscyplinarnego. Mniejsza jest rola nauki pamięciowej, która w Polsce wciąż dominuje.

Zarówno na płaszczyźnie teorii, jak i przyjmowanych rozwiązań programowych, akcentowany jest w USA zasadniczy brak sprzeczności pomiędzy dwoma aspektami edukacji prawniczej – wiedzą teoretyczną i interdyscyplinarną z jednej strony i umiejętnościami praktycznymi z drugiej. Model edukacji, który pomija lub marginalizuje któryś z tych elementów, nie przygotowuje w sposób rzetelny do wykonywania zawodu.

¹⁰⁵ W przypadku studentów stacjonarnych uczelni państwowych odnosi się to odpowiednio do finansowania studiów z budżetu państwa, którego poziom jest z reguły niższy od opłat za studia niestacjonarne.

¹⁰⁶ W USA taką rolę taką spełnia jednolity egzamin LSAT, uwzględniający adekwatną do studiów wiedzę i niezbędne umiejętności. Szerzej na ten temat: Portal Komisji ds. Przyjęć do Szkół Prawa: <http://www.lsac.org/JD/LSAT/about-the-LSAT.asp>; dostęp 9 sierpnia 2014 r.

Warto rozważyć, czy także na rodzimym gruncie studia prawnicze nie powinny zostać wzbogacone o „więcej teorii i więcej praktyki”¹⁰⁷.

MORE THEORY, MORE PRACTICE? INTERDISCIPLINARY AND NON-DOGMATIC EDUCATION IN AMERICAN LAW SCHOOL CURRICULA

Summary

While American legal education is very often invoked as a model for Polish law faculties, the actual role of interdisciplinary and non-dogmatic courses in the curricula of American law schools has not been coherently analysed yet. The American example shows that the concept of legal education has a significant impact on the development of the legal system. Interdisciplinary courses have been present in the curricula of university law schools since the beginning of American history. Currently the American Bar Association requires law schools to include non-dogmatic contents in their curricula to obtain accreditation. The widest range of non-dogmatic courses is offered by the most prestigious law schools. Leading American legal thinkers of all currents emphasise the importance of interdisciplinary and non-dogmatic subjects in the educational process. The paper concludes with a comparative analysis of the role of interdisciplinary subjects in law school curricula in Poland and in the United States.

Słowa kluczowe: edukacja prawnicza, przedmioty niedogmatyczne, kształcenie interdyscyplinarne, prawo anglosaskie

Keywords: legal education, non-dogmatic subjects, interdisciplinary education, common law

¹⁰⁷ Sformułowanie to, jako swoisty integralny postulat, pojawia się w szeregu anglojęzycznych tekstów nt. edukacji prawniczej (por. m.in. J. SCHLEGEL, *More Theory, More Practice*, «Legal Service Bulletin» 13.2/1988, s. 71-72; C. MENKEL-MEADOW, *Too Little Theory, to Little Practice? Stevens's „Law School”*, «American Bar Foundation Research Journal» 10.3/1985, s. 675-690).

Literatura:

- BAKER JOHN HAMILTON, *The Third University of England: Inns of Court and the Common-law Tradition*, Ann Arbor 1990
- BERARD TIMOTHY J., *The Relevance of Social Sciences for Legal Education*, «Legal Education Review» 19.1/2009, s. 189-215
- BLACKSTONE WILLIAM, *Commentaries on The Laws of England in Four Books*, t. I, Philadelphia 1893
- BROWN BRENDAN F., *Recent Trends in United States Legal Education*, «Journal of Legal Education» 26.3/1973-1974, s. 283-293
- CARDOZO BENJAMIN N., *The Growth of the Law*, New Haven 1924
- CHROUST ANTON-HERMAN, *The Beginning, Flourishing and Decline of the Inns of Court*, «Vanderbilt Law Review» 10/1963, s. 79-123
- COOPER BYRON D., *The Integration of Theory, Doctrine and Practice in Legal Education*, «Journal of the Association of Legal Writing Directors» 1/2002, s. 50-64
- DAVIS PEGGY COOPER, EHRENFEST-STEINGLASS ELISABETH, *A Dialogue about Socratic Teaching*, «New York University Review of Law and Social Change» 23.2/1997, s. 249-279
- DERRIMAN JAMES, *Pageantry of Law*, London 1955
- DWORKIN RONALD MYLES, *Biorąc prawa poważnie*, tłum. T. KOWALSKI, Warszawa 1998
- EL-KHAWAS ELAINE, *Accreditation in the USA. Origins, Developments and Future Prospects*, Paris 2001
- GLENDON MARY ANN, *A Nation under Lawyers: How the Crisis of Legal Profession is Changing American Society*, Cambridge-Massachusetts 1994
- GOODHART ARTHUR R., *Case Law in England and America*, «Cornell Law Quarterly» 15.2/1929-1930, s. 173-181
- GOODMAN DOUGLAS J., SILBEY SUSAN, *Defending Liberal Arts from the Law*, [w:] *Law in Liberal Arts*, Ithaca 2005, s. 17-40
- GRODZISKI STANISŁAW, *Z dziejów staropolskiej kultury prawnej*, Kraków 2004
- HART HERBERT LIONEL ADOLPHUS, *Positivism and the Separation of Law and Morals*, «Harvard Law Review», 71.4/1958, s. 593-629
- HOFFMAN DAVID, *A Course of Study, Respectfully Adressed to the Students of Law in the United States*, Baltimore 1817
- HOLLANDER BARNETT, *The English Bar, a Priesthood; the Tribute of an American Lawyer*, London 1964

- IZDEBSKI HUBERT, *Podsumowanie konferencji «Nauka i nauczanie prawa. Tradycja i przyszłość»*, [w:] *Nauka i nauczanie prawa. Tradycja i przyszłość*, Warszawa 2009
- JENKINS IREDELL, *Theory and Practice in Law*, «University of Florida Law Review» 19.3/1966-1967, s. 404-425
- KENNEDY DUNCAN, CARRINGTON PAUL, *Legal Education and the Reproduction of Hierarchy: A Polemic against the System*, New York 2004
- KIMBALL BRUCE A., *The Inception of Modern Professional Education: C.C. Langdell, 1826-1906*, Chapel Hill 2009
- KORYBSKI ANDRZEJ, MCCLELLAN MARSHALL JOHN, *Systemy edukacji prawniczej w Polsce i USA – próba porównania*, [w:] *Studia z historii państwa, prawa i idei. Praca dedykowana profesorowi Janowi Malarczykowi*, red. KOROBOWICZ ARTUR, OLSZEWSKI HENRYK, Lublin 1997, s. 181-196
- KRONMAN ANTHONY T., *The Lost Lawyer: Failing Ideals of the Legal Profession*, Cambridge-Massachusetts 2001
- KRUSE KATHERINE R., *Learning from Practice: what ADR needs from a Theory of Justice*, «Nevada Law Journal» 5.2/2004-2005, s. 389-398
- LLEWELYN KARL NICKERSON, *The Bramble Bush: on our Law and It's Study*, New York 1960
- MAXWELL-FYFE DAVID, *The Inns of Court and their Impact on the Legal Profession in England*, «Southwestern Law Journal» 4/1950, s. 391-397.
- MCMANIS CHARLES R., *The History of First Century American Legal Education: A Revisionist Perspective*, «Washington University Law Quarterly» 59.3/1981, s. 597-659
- MELL PATRICIA, *Crossing the Bar – Law Schools and Their Disciples*, «Michigan Bar Journal» 79.10/2000, s. 1392-1397.
- MENKEL-MEADOW CARRIE, *Too Little Theory, too Little Practice? Stevens's „Law School”*, «American Bar Foundation Research Journal» 10.3/1985, s. 675-690
- MOLINE BRIAN J., *Early American Legal Education*, «Washburn Law Journal» 42.4/2002-2003, s. 775-802
- NEWMAN STEPHEN A., *Using Shakespeare to Teach Persuasive Advocacy*, «Journal of Legal Education» 57.3/2007, s. 36-59
- OSIATYŃSKI WIKTOR, *Czy każdy prawnik musi być uczonym?*, [w:] *Humanizacja zawodów prawniczych a nauczanie akademickie*, Warszawa 2003, s. 67-71
- POLLOCK FREDERICK, *The Origins of the Inns of Court*, «Law Quarterly Review» 163/1932, s. 163-170
- POSNER RICHARD R., *The Decline of Law as an Autonomous Discipline: 1962-1987*, «Harvard Law Review» 100.4/1987, s. 761-780

- PREST WILFRID, *The Learning Exercises at the Inns of Court 1590-1640*, «The Journal of the Society of the Public Teachers of Law» 9.3/1966-1967, s. 301-313
- PROCTOR POLLY BETH, *Toward Mythos and Mythology: Applying a Feminist Critique to Legal Education to Effectuate a Socialization of Both Sexes in Law School Classrooms*, «Cardozo Women's Law Journal» 10.3/2003-2004, s. 577-602
- RAU ZBIGNIEW, *Nauki społeczne i humanistyczne w wykształceniu prawniczym z perspektywy dydaktyki doktryn polityczno-prawnych*, [w:] *Humanizacja zawodów prawniczych a nauczanie akademickie*, Warszawa 2003, s. 61-65
- SCALIA ANTONIN, *A Matter of Interpretation: Federal Courts and the Law*, Princeton 1997
- SCHLEGEL JOHN, *More Theory, More Practice*, «Legal Service Bulletin» 13.2/1988, s. 71-73
- SCHOENFELD MARCUS, *J.D. or LL.B as the Basic Law Degree*, «Cleveland-Marshall Law Review» 12.3/1963, s. 573-579
- SCHUWERK ROBERT P., *Reflections on Ethics and Mediation*, «South Texas Law Review» 38.2/1997, s. 757-768
- STAKE JEFFREY EVANS, *The Interplay between Law School Rankings, Reputations, and Resource Allocation: Ways Rankings Mislead*, «Indiana Law Journal» 81.1/2006, s. 230-279
- STEIN RALPH MICHAEL, *The Path of Legal Education from Edward I to Langdell: a History of Insular Reaction*, «Chicago-Kent Law Review» 57.2/1981, s. 429-454.
- STEVENS ROBERT, *Law school: Legal Education in America from the 1850s to the 1980s*, Chapel Hill 1983
- STORY JOSEPH, *The Inauguration of Author as Dane Professor of Law*, [w:] *The History of Legal Education in the United States: Commentaries and Primary Sources*, Philadelphia 1999, s. 297-317
- W. SULLIVAN, A. COLBY, J.W. WEGNER, L. BOND, L.S. SHULMAN, *Educating Lawyers: Preparation for the Profession of Law*, San Francisco 1999
- TOKARCZYK ROMAN, *Prawo amerykańskie*, Warszawa 2009
- TURSKA ANNA, *Refleksja o modelu edukacyjnym prawników naszych czasów*, «Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego» 6.2/2007, s. 116-123
- TUSHNET MARK, *The Interdisciplinary Legal Scholarship: Case of History-in-Law*, «Chicago-Kent Law Review» 71.3/1995-1996, s. 909-935
- ZOLL FRYDERYK, *Jaka szkoła prawa?*, Kraków 2004.